

Verkiezing, verwerping en de vrije wil:

het predestinatiedebat bij Katholieken en Protestanten rond 1600.

* zie inhoudsopgave

Tijn Oostenbrink 4346475

Inhoud

Inleiding	3
Methodologie	9
Begrippenlijst.....	10
Congregatio de auxiliis	12
De Synode van Dordrecht	16
Verschillen en overeenkomsten.....	20
Analyse overeenkomsten en verschillen.....	25
Conclusie	29
Literatuurlijst	31

*afbeelding voorblad: Adriaen Pietersz van de Venne, (1614), *De zielenvisserij*, geraadpleegd van:

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-77.290>

Inleiding

“Achter de *petit histoire* van allerlei kerkelijke en theologische conflicten verschuilt zich de *grande histoire* van het zoeken van mensen, door de eeuwen heen, naar de grote vragen die hen zo existentieel bezighielden.”¹ Deze uitspraak van Johannes van den Berg, uitgesproken op zijn afscheidscollege op de universiteit van Leiden, geeft mijn mening weer over het belang van het bestuderen van religieuze conflicten. Eén van die existentiële zoektochten speelde zich af in de 16e en 17e eeuw. De theologen Arminius en Molina zien een grotere rol weggelegd voor de vrije wil dan veel van hun tijdgenoten. Met hun vernieuwende leerstellige denkbeelden proberen zij de vrije wil te verenigen met predestinatie. Zij ageren hiermee tegen zowel de heersende katholieke doctrine als de protestantse doctrine. In beide kampen ontstaat een controverse die zich als een langzaam vuurtje door Europa verspreidt. Het feit dat beide conflicten zich zo kort na elkaar afspeelden leidde mij ertoe om ze beiden nader te onderzoeken en analyseren. Door middel van een vergelijkende studie zal ik proberen de verschillen en overeenkomsten tussen beide controverses te verklaren in de hoop dat ik vervolgens iets kan zeggen over deze grote vraag die de mens rond 1600 bezighield.

Het begin

Predestinatie is een controversieel onderwerp in de theologie en filosofie dat tot op de dag van vandaag zorgt voor debat en splitsing. Niet alleen in deze onderzoeksvelden is het een onderwerp van belang, ook in de sociale en politieke geschiedenis heeft predestinatie een belangrijke rol gespeeld. Kerkvader Augustinus (354-430) was de eerste die deze existentiële kwestie in zijn werk systematisch behandelde. Hij stelde voorop dat de mens zondig was geboren, belast met de erfzonde van Adam en Eva. God kan de mens echter verlossen, maar niet alle mensen. Een deel van de mensen is hiervoor uitverkoren, terwijl het andere deel al voor hun geboorte gedoemd zal zijn. Hiermee perkt Augustinus de speelruimte van de vrije wil enorm in en laat hij (vrijwel) alles afhangen van de goddelijke voorbeschikking. Hij nam hiermee stelling tegen Pelagius, die beweerde dat de mens vrij van zonde geboren was en op eigen kracht de juiste ethische keuzes kon maken. De belangrijke implicatie hiervan was dat de mens zijn verlossing zelf kon verdienen door een leven te leiden in dienst van God en de christelijke leer. Paus Zosimus koos in 418, onder politieke druk van de West-Romeinse keizer Honorius, de kant van Augustinus en verbande alle pelagianen uit Italië. Het

¹ Johannes van den Berg, *Dordt in de weegschaal: kritische reacties op de synode van Dordrecht (1618-'19)*, (Leiden, 1988), 15.

zou niet de laatste keer zijn dat politieke belangen meespelen in het theologische debat over predestinatie.

Het bleek een concept te zijn dat zorgde voor verdeling in de katholieke kerk en het pauselijk leergezag moest vaak alle zeilen bijzetten om de rust te bewaren. Ook binnen kloosterordes werd het een belangrijk punt van discussie. In de Middeleeuwen werkten de voorstanders van een grotere rol voor de vrije wil aan een comeback. Eerst onder Thomas van Aquino, die probeerde de predestinatie met de vrije wil te verenigen. Zijn twijfel aan de - ogenschijnlijk elke menselijke inspanning frustrerende - predestinatieleer van Augustinus sloeg over op Erasmus, die grote nadruk legde op de praktische uitwerking van de christelijke leer. Dit hield voor hem in dat het imiteren van Christus en zijn morele waarden het belangrijkste was in het christendom. Hij volgde Thomas van Aquino in zijn verzoening van voorbeschikking met de vrije wil. De mens had de vrijheid om voor zijn verlossing te kiezen, maar ook om deze af te wijzen. Zowel Thomas van Aquino als Erasmus kunnen in enige mate gezien worden als (semi-)pelagianen. Luther ageerde tegen de uitspraken van Erasmus. Hij gaf toe dat er sprake was van een schijn van vrije wil en in zekere mate erkende hij deze ook. Met betrekking tot materiële zaken kon de mens zelf zijn eigen weg kiezen, maar wanneer het om goddelijke aangelegenheden ging, zoals de uitverkiezing, beschikte enkel en alleen God op onfeilbare wijze over het lot van de mens. Calvijns denkbeelden lagen in lijn met die van Luther, maar radicaliseerde deze. Beiden kunnen gezien worden als volgers van Augustinus.

Predestinatie in het Nederlandse Protestantisme

Deze theologen uit de eerste decennia van de Reformatie vormden weer een inspiratiebron voor Arminius en Gomarus², die een conflict over predestinatie kregen dat vergaande gevolgen zou hebben voor de prille Nederlandse Republiek. Arminius geloofde dat de vrije wil een grote rol speelde in het christelijk geloof. De mens was vrij om te kiezen of hij wilde geloven of niet en bezat daarmee ook in zekere zin de macht om over zijn eigen lot te beschikken. Zijn collega hoogleraar Gomarus daarentegen was een aanhanger van de strenge stroming in het Calvinisme (de zogenaamde 'preciezen', voornamelijk geïnspireerd door Theodoor Beza)³ en verwierp de ideeën van Arminius compleet. Na zijn dood vroegen de volgers van Arminius, de zogenaamde 'rekkelijken', voor aandacht en ruimte voor zijn denkbeelden over predestinatie en andere kwesties in de kerk middels een remonstrantie. Hun tegenstanders, de gomaristen of preciezen, reageerden met een

² Carl Bangs, *Arminius: A Study in the Dutch Reformation*, (Eugene, 1985).

³ Wim Verboom, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 54.

contraremonstrantie. Uiteindelijk liep het conflict (door politieke bemoeienis) zo hoog op dat een nationale synode uitkomst moest bieden.

Het interessante aan dit onderwerp is dat het interdisciplinaire aspecten heeft, en daarom komen werken uit de theologie, filosofie en ethiek allemaal aan bod in de betreffende historiografie. Hierbij heeft elk onderzoeksveld een ander uitgangspunt dat meer of minder betrekking heeft op mijn onderzoek. Ik zal me voornamelijk focussen op de geschiedkundige werken en gebruik enkele theologische en filosofische bronnen voor de leerstellige achtergrond.

Een goed standaardwerk voor het Protestantse conflict is het boek *Arminius: a Study in the Dutch Reformation* van Carl Bangs, hoogleraar religie en filosofie. Na een zorgvuldige studie van 25 jaar schreef hij deze biografie over Arminius, maar het is veel meer dan een biografie. Naast veel aandacht voor de levensloop van Arminius, focust zijn werk ook op de onderliggende theologie en de maatschappelijke en historische context. Bangs toont aan dat het conflict zo ver ging dat het de natie letterlijk verdeelde. Een bijzonder grondige en goed uitgevoerde studie.⁴

Voor verdere verdieping in de casus Arminius contra Gomarus zijn enkele artikelen van belang. Het artikel *Flagging philosophical minefields at the Synod of Dort (1618-1619) - reformed Scholasticism reconsidered* van de hoogleraar filosofie Barend van der Walt is een uiterst deskundig artikel dat focust op de onderliggende filosofieën van de standpunten van Arminius en Gomarus. Hij zoekt deze bij Aristoteles en de scholastiek. Van der Walt toont daarmee aan dat we de stellingnames van Arminius en Gomarus niet als op zichzelf staande ideeën moeten zien, maar eerder in het licht van de lange traditie van de scholastiek, die ook (vooral na de beginperiode) de reformatorische theologie beïnvloedde. De zogenaamde Gereformeerde scholastiek, die vorm kreeg in de tweede helft van de 16^e eeuw, greep terug op de methodologieën en filosofie van Aristoteles en van de Middeleeuwse en vroeg-moderne (katholieke!) scholastici (waaronder Francisco Suarez, Domingo Bañez, Gabriel Vazquez). Theologische geschriften werden steeds systematischer. En in de interpretatie van de predestinatie problematiek lag de nadruk steeds meer op chronologie en logica, en niet in de Bijbelse boodschap. Daarom richtte men zich op antieke en middeleeuwse bronnen.⁵ Ook Bangs hamert op de historische wortels, maar hij legt andere accenten. We moeten Arminius zien als een product van de Nederlandse gereformeerde traditie en niet een dwalende volger van Pelagius of Zwingli, zoals andere geleerden hem afschilderen.⁶

⁴ Bangs, *Arminius: A Study in the Dutch Reformation*.

⁵ Barend van der Walt, 'Flagging philosophical minefields at the Synod of Dort (1618-1619) - reformed Scholasticism reconsidered', *Bulletin for Christian scholarship* 76 (3) (2011), 505-538.

⁶ John C. Godbey, 'Arminius and Predestination' (Review), *The Journal of Religion* 53 (4) (1973), 491-498.

Ook Thomas McCall ziet Arminius als een scholastieke theoloog. De hoogleraar Bijbelse en systematische theologie gaat in zijn artikel in op de vraag of Arminius deterministisch was, wat zijn eigen leer natuurlijk zou tegenspreken. Hij reageert met dit artikel op Eef Dekker, universitair docent filosofische theologie, die, na het analyseren van een brief van Arminius, tot de conclusie kwam dat zijn ideeën en redeneringen in deze brief tot (een vorm van) determinisme leiden.⁷ McCall toont vervolgens aan dat, hoewel zijn positie in deze brief weinig ruimte overlaat voor iets anders dan determinisme, hij zeker in zijn latere werken de valkuilen van zijn eerdere redeneringen en ideeën weet te omzeilen en zo juist stelling neemt tegen het determinisme.⁸

Henk van den Belt, bijzonder hoogleraar gereformeerde theologie, koos een andere aanpak. In zijn artikel in het gerenommeerde tijdschrift *Church History and Religious Culture* bestudeert hij het taalgebruik in de disputaties van de periodes voor en na de synode van Dordrecht. Hij concludeert dat er zeker verschillen bestaan in het taalgebruik die niet op het toeval berusten. Zo worden de termen predestinatie en uitverkiezing niet langer meer samen gebruikt na de synode van Dordrecht. Dit toont aan dat de arminiaanse controverse niet alleen het denken over predestinatie zelf heeft beïnvloed, maar ook het taalgebruik erom heen. De Leidse theologen na de synode vonden het nodig om hun taalgebruik te veranderen om misverstanden te voorkomen die de eenheid in de gereformeerde kerk nog verder zouden kunnen aantasten.⁹

Het debat over vrije wil en predestinatie in het katholieke kamp

Maar niet alleen in Nederland leidde een conflict over predestinatie tot een slepende controverse in de kerk. Ook in de katholieke kerk stonden de jezuiten onder leiding van Molina tegenover de dominicanen onder leiding van Bañez. Weer was een discussie over predestinatie de aanleiding. In navolging van Thomas van Aquino probeerde Molina predestinatie en de vrije wil met elkaar te verzoenen, maar met andere accenten. Om recht te doen aan goddelijke voorbeschikking en menselijke vrije wil bedacht hij een ingenieuze theologie die bekend kwam te staan onder de naam *scientia media*, ook wel *middle knowledge* genoemd. De theorie houdt in dat er drie niveaus van kennis zijn: natural knowledge, free knowledge en middle knowledge. Natural knowledge is het natuurwetenschappelijke niveau van kennis, dingen die zelfs buiten God om zo zouden zijn. Free knowledge is kennis die afhankelijk is van de wil van God en dus ook in de toekomst zo zal zijn.

⁷ Eef Dekker, 'Jacobus Arminius and his logic: Analysis of a Letter', *Journal of Theological Studies* (1993), 118–142.

⁸ Thomas H. McCall, 'Was Arminius an (unwitting) determinist? Another look at Arminius's modal logic', *Journal of Reformed Theology* 8 (3) (2014), 301-309.

⁹ Henk van den Belt, 'The vocatio in the Leiden disputations (1597-1631): The influence of the arminian controversy on the concept of the divine call to salvation', *Church History and Religious Culture* 92 (4) (2012), 539-559.

Hiertussen in bevindt zich de *middle knowledge*, de kennis die alles behandelt wat zou **kunnen** zijn. Dit houdt in dat God altijd weet wat er gebeurt in bepaalde omstandigheden. In deze theorie heeft de mens dus een vrije wil, toch weet God altijd wat de mens zal gaan doen. De mens zoekt de omstandigheden op en God weet van elke omstandigheid wat er zal gaan gebeuren. Bañez was het hier niet mee eens en deed zijn denkbeelden af als kettters en beschuldigde Molina van pelagianisme. Uiteindelijk zorgde deze kwestie voor een conflict waar zelfs het Vaticaan aan te pas moest komen.

Om het katholieke historiografische debat uit een te zetten is het overzicht van Ken Perszyk onmisbaar. Hoewel hij zich focust op het molinisme en dus maar één kant van het debat, weet hij goed ook de huidige ontwikkelingen van het debat in kaart te brengen. Hij laat zien dat de ideeën van Molina nog steeds houdbaar zijn, maar ook welke argumenten zijn tegenstanders gebruiken om het concept van *Middle Knowledge* onderuit te halen. Het is niet zozeer een historisch debat, als wel een theologisch/filosofisch debat. De historische gebeurtenissen worden hier niet betwist, slechts het gedachtegoed van Molina wordt kritisch onderzocht.¹⁰

Ook het gedachtegoed van Bañez is goed bestudeerd. Zo is er het boek van Beltrán de Heredia, een Spaans historicus die er zijn missie van maakte om het gedachtegoed van Bañez beschikbaar te maken voor een breder publiek. Hij vertaalde enkele onuitgegeven werken en kwam toen met een bundel werken van Bañez in 1968, met bijbehorende inleiding waarin hij de historische context schetst. Het is voornamelijk deze inleiding die voor mij van belang is.¹¹ Het laat namelijk tevens zien welke problemen er kunnen ontstaan bij historische werken over religieuze controverses. Vrijwel alle theologen hebben zelf ook hun doctrinaire achtergrond (gerelateerd aan de verschillende religieuze ordes en scholen) en dit is veelal bepalend voor hun werk. Zo ook bij Beltrán, die aangeeft dat zijn inleiding tegenwicht moet bieden aan de reeds bestaande narratieven van jezuïtische geleerden die hij ziet als bevoordeeld. Maar natuurlijk ontsnapt hij zelf ook niet aan zijn achtergrond en afkomst; zo lezen we in een recensie van P. de Letter dat zijn dominicaanse voorkeur duidelijk naar voren komt in deze inleiding.¹² We moeten hierbij ook de tijdsgeest in ons achterhoofd houden. In de oudere werken uit de jaren '60 en '70 komt de specifieke doctrinaire achtergrond van de auteur vaak sterker naar voren dan in recentere werken.

In de jaren '90 is voor het eerst vastgesteld dat de controverses van beide christelijke stromingen mogelijkwijs verbonden zijn, een ontdekking die mij motiveerde tot dit onderzoek. Het was de al

¹⁰ Ken Perszyk, 'Recent work on Molinism', *Philosophy Compass* 8 (8) (2013), 755-770.

¹¹ Vicente Beltrán de Heredia, *Domingo Báñez y las controversias sobre la gracia: textos y documentos*, (Salamanca, 1968).

¹² P. de Letter, 'Book Review: Domingo Báñez y las controversias sobre la gracia: Textos y documentos', *Theological Studies* 31 (2) (1970), 358-359.

eerdergenoemde Eef Dekker die enkele opmerkelijke overeenkomsten opmerkte tussen de werken van Arminius en Molina. Hij stelde dat Arminius niet alleen kennis had genomen van de *Middle Knowledge* theorie van Molina, maar de theorie ook incorporeerde in zijn eigen pleidooi voor de rol van de vrije wil in Gods plannen. Dit haalt hij uit de disputatie van 1603 waarin hij zijn doctrine van goddelijke kennis verdedigde. Uiteindelijk toont dit artikel dus aan dat de conflicten over predestinatie en de vrije wil in beide kerken onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.¹³

Dit interessante verband heeft mij ertoe geleid om ook de uitkomsten van beide conflicten met elkaar te vergelijken. In het bijzonder wil ik gaan onderzoeken of de twee debatten overeenkomen of juist verschillen. Als ik dit onderzocht en geanalyseerd heb, zal ik de verschillen en overeenkomsten proberen te verklaren vanuit hun historische context. Dit zal ik doen aan de hand van verschillende aspecten van beide debatten: de voorgeschiedenis, de essentie van het theologische conflict, het verloop van de congregatie/synode en de gevolgen. Het lijkt mij interessant om te zien hoe binnen de katholieke en de protestantse kerken men dit probleem probeerde op te lossen tegen de achtergrond van de Reformatie en Contrareformatie, die nog vers in het geheugen lagen. Bovendien kan het leiden tot meer onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen van de twee conflicten.

Onderzoeksvraag: Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen de congregatio de auxiliis en die van de Synode van Dordrecht en hoe zijn deze te verklaren?

¹³ Eef Dekker, 'Was Arminius a Molinist?', *Sixteenth Century Journal* 27 (2) (1996), 337-352.

Methodologie

Ik wil graag door grondige bestudering van de primaire bronnen een vergelijkende analyse gaan maken. Het gaat dan vooral om verslagen van het *congregatio de auxiliis* en van de *Synode van Dordrecht*. Voor de *congregatio de auxiliis* gebruik ik vooral het boek *The Catholic Doctrine of Predestination from Luther to Jansenius* van Guido Stucco. Dit boek geeft de leerstellingen en theologische bepalingen van de congregatie puntsgewijs en helder weer. Daarnaast weet de schrijver het debat goed in te kaderen in de lange traditie van theologen die over predestinatie schreven. Voor de Synode van Dordrecht is vooral het boek *De belijdenis van een gebroken kerk* van Wim Verboom van belang. Ook dit boek weet de belangrijkste bepalingen uit de Dordtse Leerregels kernachtig weer te geven en schetst de juiste historische context. Daarnaast gebruik ik natuurlijk secundaire literatuur, in het bijzonder studies die ingaan op de gevolgen van de Synode en de Congregatie. De secundaire bronnen zullen mij ook helpen om de verschillen/overeenkomsten te verklaren. Zo kan ik een duidelijk beeld schetsen van 1) de bepalingen zelf 2) de gevolgen ervan 3) de historische context. Deze drie elementen zullen mij genoeg informatie verschaffen om tot een heldere analyse te komen, die ik vervolgens kan verklaren aan de hand van de secundaire bronnen. Bronkritiek is hierbij van groot belang. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen historische, filosofische en theologische bronnen. Qua methodologie zal ik cultuurhistorisch te werk gaan met een representerende geschiedbeoefening. Ik laat mij inspireren door de monadenleer van Leibniz.¹⁴ Ik focus me op een klein onderdeel (de conflicten over predestinatie) en hoop dat zich hieruit een groter beeld ontvouwt (de existentiële vragen die mens bezighield in de 16^e en 17^e eeuw). Het eerstgenoemde citaat van Johannes van den Berg sluit hierbij perfect aan en geeft mijn intenties met dit onderzoek weer.

¹⁴ Harry Jansen, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud*, (Nijmegen, 2010), 138-139.

Begrippenlijst

Arminianisme: De leer van Arminius. Verwierp predestinatie niet compleet, maar ruimde een plaats in voor de vrije wil. Legde de nadruk op geloven of niet geloven. De mens kon er vrij voor kiezen om te geloven of niet te geloven en kon zo dus ook Gods uitverkiezing accepteren of verwerpen.

Concordia: Het boek van Molina, de Spaanse theoloog en jezuïet, dat voor verdeeldheid zorgde binnen de katholieke kerk. Hij probeerde predestinatie met de vrije wil te verenigen en deed dit met zijn interessante *middle knowledge* theorie (zie onder). De stellingen in zijn boek werden meerdere malen gecensureerd door het Vaticaan totdat het boek aan het eind van de *congregatio de auxiliis* onveranderd mocht verschijnen.

Congregatio de auxiliis: Een commissie van kardinalen en geleerden, in het leven geroepen door de paus, om het conflict tussen de dominicanen en de jezuïeten te beslechten. Na 20 jaar en 85 bijeenkomsten kwam paus Paulus V tot een oplossing. Beide kanten mochten hun leer blijven prediken en mochten die van elkaar niet veroordelen.

Contra-remonstranten: volgelingen van Gomarus en diens strikte interpretatie van de predestinatie, en die daarom achter de Contra-remonstrantie uit 1611 stonden. In dit document werd gereageerd op de remonstrantie en werden hun eigen leerstellingen geformuleerd.

Dordtse Leerregels: De theologische, leerstellige regels die werden aangenomen tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619). Bestond uit vijf hoofdstukken waarin de leer van Arminius werd verworpen en de orthodoxe Gereformeerde positie werd bevestigd. Met als belangrijkste punt de strikte interpretatie van de dubbele predestinatie.

Middle knowledge: Theologie van Molina, vertaald uit het Latijn *scientia media*. De theorie houdt in dat er drie niveaus van kennis zijn: natural knowledge, free knowledge en middle knowledge. Natural knowledge is het natuurwetenschappelijke niveau van kennis, dingen die zelfs buiten God om zo zouden zijn. Free knowledge is kennis die afhankelijk is van de wil van God en dus ook in de toekomst zo zal zijn. Hiertussen in bevindt zich de *middle knowledge*, de kennis die alles behandelt wat zou **kunnen** zijn.

Predestinatie: de theorie over voorbeschikking. God heeft van te voren bepaald wie zijn genade zal ontvangen en wie niet. In de Bijbel vindt men geen systematische behandeling; het blijft bijvoorbeeld onduidelijk wanneer God zijn keuze maakt of maakte. Vanaf Augustinus worstelen katholieke en protestante theologen met de vraag wat de consequenties zijn voor de vrije wil.

Pelagius/pelagianisme: Britse monnik die tegenover Augustinus stond. Stelde dat de mens zondevrij en onschuldig geboren werd. De mens kon zo door goede daden en het juiste geloof aan te hangen, rekenen op Gods genade en een plek in de hemel. Zijn leer werd veroordeeld als ketterij in 431 tijdens het Concilie van Efeze.

Ramimisme: een beweging geïnspireerd door het gedachtegoed van Pierre de la Ramée, een Franse calvinist. Hij ageerde tegen de scholastieke methode en filosofie van Aristoteles zoals die werd gebruikt op de Europese universiteiten en opteerde voor een andere methodologie, meer gebaseerd op wiskunde en logica.

Remonstranten: volgers van Arminius (na zijn dood) die achter de Remonstrantie uit 1610 stonden, waarin de leerstellige denkbeelden van de remonstranten bijeengebracht waren.

Synode van Dordrecht: Nationale kerkvergadering waarin de controverse tussen Arminius en Gomarus werd beslist. Zie ook: Dordtse Leerregels.

Congregatio de auxiliis

De voorgeschiedenis

In 1582 werd er een debat gehouden op de universiteit van Salamanca. De jezuïet Prudencio de Montemayor verdedigde enkele stellingen over de goddelijke genade tegenover dominicaanse theologen, waaronder Domingo Bañez. Één van de vragen die werd behandeld bevond zich aarzelend op het gebied van de vrije wil. Als twee personen evenveel genade ontvangen van God, is het dan mogelijk dat één van de twee zich bekeert tot het christendom en de ander niet? Volgens de jezuïeten was dit inderdaad mogelijk; de dominicanen dachten hier echter anders over. Het debat mondde uit in een conflict dat later dat jaar zelfs naar het hoogste orgaan, een soort Hoge Raad, van de Spaanse inquisitie werd gebracht. Bañez kwam met een lijst van tien stellingen die door Montemayor werden verdedigd, en die hij bestempelde als pelagiaanse ketterij.¹⁵ De inquisitie koos de kant van Bañez en het werd Montemayor verboden om nog les te geven. In 1587 in Vlaanderen volgde opnieuw een aanval op de theologische standpunten van de jezuïeten door dominicaanse professoren. Het geschil was duidelijk nog niet beslecht en de pauselijke vertegenwoordiger, de nuntius in België wendde zich tot paus Sixtus V voor goede raad. Zijn uitspraak afwachtende, maande de nuntius beide partijen tot stilte en de ander aanvallen werd verboden. De rust duurde slechts enkele maanden, waarna de eerste druk van de *Concordia* van Molina, gepubliceerd in 1588, de lont weer in het kruitvat stak. Het moddergooien duurde voort waarbij de jezuïeten steevast als pelagianen werden gelabeld en de dominicanen beticht werden van calvinisme. Het conflict bereikte in 1594 wederom Rome, waar nu paus Clemens VIII regeerde. Deze wilde vooral de rust in de kerk bewaren nu de naschokken van de Reformatie nog goed te voelen waren. In 1598 besloot hij daarom om de stilte op te heffen en beide partijen mochten hun standpunten weer verdedigen.¹⁶

De commissie

Een jaar eerder, in 1597, stelde de paus een commissie aan, bestaande uit kardinalen en theologen uit de kloosterordes van de jezuïeten en de dominicanen. Het was hun taak om uit te zoeken hoe predestinatie en de vrije wil verenigd konden worden door middel van liefdadigheid en goede daden.

¹⁵ Pelagius was een Britse monnik die veroordeeld werd door de katholieke kerk vanwege zijn standpunten over predestinatie en de erfzonde. Hij ontkende de erfzonde en predestinatie en stelde dat de mens zondevrij werd geboren.

¹⁶ Guido Stucco, *The Catholic Doctrine of Predestination from Luther to Jansenius*, (Lexington, 2014), 155-205.

Deze commissie werd bekend onder de naam *congregatio de auxiliis*. In de eerste jaren van de commissie werden vooral de stellingen die Molina verdedigde in zijn *Concordia* getoetst aan de meest gezaghebbende katholieke theologische ideeën, zoals die van Augustinus en Thomas van Aquino, om te zien of hij niet was afgedwaald van het ware geloof. Ook de leerstellingen uit het Concilie van Trente (1545) en de pauselijke bullen werden geraadpleegd als bronnen. De eerste aanbeveling van de commissie kwam een jaar later. De ideeën van Molina waren tegenstrijdig met de eerder genoemde bronnen en zouden onderworpen moeten worden aan censuur¹⁷, daarnaast zou zijn boek de *Concordia* verboden moeten worden. Molina tekende bezwaar aan in een persoonlijke brief aan de paus. Tegelijkertijd vroegen de jezuïeten of zij hun standpunten mochten verdedigen zonder dat er theologen en predikers van de dominicaanse orde aanwezig zouden zijn. Wellicht was het de manier waarop Molina zijn stellingen doceerde waar de commissie aanstoot aan nam, zo dachten de jezuïeten. Dit mondde uit in een reeks bijeenkomsten waarbij de leiders van de jezuïeten en de dominicanen hun standpunten definieerden en verdedigden tegenover de andere partij. De paus, die de vrede graag wilde bewaren, kwam met het verzoek aan beide partijen om eerst elkaars standpunten door te nemen en te noteren in welke leerstellingen ze zich wel konden vinden. Wat begon als een vreedzaam debat eindigde uiteindelijk toch in een reeks beschuldigingen. De dominicanen verweten de jezuïeten de echte vraag te ontwijken, namelijk: zijn Molina's standpunten ketters? Het conflict was dus verre van opgelost. Wat ook niet bepaald bevorderend werkte, was de samenstelling van de commissie. Die veranderde met de jaren menig maal door ziektes en sterfgevallen.¹⁸

Na de zoveelste escalatie van het conflict en door de politieke druk die de jezuïeten uitoefenden, besloot de paus zich er meer direct mee te bemoeien. Een nieuwe reeks debatten begon en de paus gaf het startsein met een toespraak. De rust in de kerk bewarend zei hij het volgende: "Zwicht voor de kerkvaders! Zwicht voor de waarheid. Denk er in de volgende debatten aan dat jullie allen kinderen van de kerk zijn."¹⁹ Clemens VIII stierf in 1605 en, na het korte bewind van Leo IX, werd de discussie hervat onder zijn opvolger Paulus V.

De uitkomst

Paulus V ging zeer efficiënt te werk en richtte zich vooral op één kwestie in het conflict, de rest liet hij links liggen. Voor hem was fysieke predestinatie (zie hieronder) het belangrijkste punt van discussie. Dit gaf de jezuïeten de mogelijkheid om de rollen om te draaien en nu lagen de dominicanen onder

¹⁷ Dit betekent in dit geval dat het boek alleen in gecorrigeerde versie opnieuw mocht verschijnen.

¹⁸ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 163-184.

¹⁹ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 174.

vuur, want hun zienswijze aangaande deze kwestie kwam verdacht veel overeen met die van Luther en Calvijn. De paus wilde vaart zetten en snel tot een oplossing komen, mede omdat de commissie zelf aangaf tot een conclusie te willen komen. Paulus V zag het probleem als volgt: Gods wil is absoluut en is daardoor ook in staat om onze wil te bewegen, maar, en dit is de centrale vraag, wordt dit fysiek gedaan, zoals de dominicanen beweren, of gebeurt dit intrinsiek vanuit morele overwegingen, zoals de jezuiten stellen? De beschuldigingen van ketterij door beide partijen aan elkaars adres wees hij resoluut af. De jezuiten waren net zo min pelagianen als de dominicanen Calvinisten waren. Paulus V zag af van een resolute oplossing voor het probleem, dat wil zeggen hij wilde niet exclusief voor één van de partijen kiezen. Hoewel dit overkomt als een zware anticlimax, zagen vooral de jezuiten het als een overwinning. Hun standpunten werden niet langer gezien als kettters en Molina's boek mocht zonder ook maar één aanpassing of correctie weer gepubliceerd worden. De paus had verschillende redenen voor dit besluit. Ten eerste was hij van mening dat de tijd alle wonden heelt. Het conflict lag nog te vers in het geheugen om er nu een oordeel over te vellen. Hoewel hij hierbij refereert aan het conflict tussen de jezuiten en de dominicanen, doelt hij impliciet ook op de Reformatie, wat mij bij zijn tweede reden brengt. Hij wilde de groei van protestantse en ketterse sekten afremmen en één partij als winnaar aanwijzen had mogelijk tot nog meer tweespalt in de Katholieke kerk geleid. De derde reden die hij liet optekenen door zijn kardinaal Borghese, was dat het vooral een conflict van interpretatie was. Waar beiden partijen onderkenden dat predestinatie en de vrije wil naast elkaar stonden, vulden ze het op een andere manier in. De dominicanen waren van mening dat predestinatie absoluut is en in staat was om de mens fysiek aan te zetten tot iets, de zogeheten fysieke predestinatie, terwijl de jezuiten beweerden dat de aansporing die voortkomt uit predestinatie een meer intrinsieke morele aard kent. Beide Ordes legden zich neer bij de bepalingen van het concilie van Trente, maar beide partijen legden de bepalingen op een andere manier uit. Het conflict mocht niet groter gemaakt worden dan het was.²⁰

De gevolgen

De uitkomst galmde ook na in het politieke landschap van Europa. Zo werd gezegd dat de koning van Frankrijk actief lobbyde voor de jezuiten en niet schuwde zijn politieke invloed te gebruiken om de paus onder druk te zetten. Philips III van Spanje was minder content met de beslissing. Mede opgevoed door belangrijke dominicaanse geleerden die ook functies binnen zijn hof vervulden, verzocht hij de paus meerdere malen om tot een besluit te komen, verwachtende dat hij de kant van de dominicanen zou kiezen. Verrassenderwijs veranderde hij ineens van mening en stond hij in 1612

²⁰ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 198.

achter de jezuïeten met de volledig steun van zijn hof en de Spaanse geestelijkheid. Maar Paulus V hield voet bij stuk en zou tot aan zijn dood in 1621 zich onthouden van een keuze voor één der partijen in het conflict.²¹

Terugkijkend duurde de controverse zo lang door de macht van beide ordes. De dominicanen waren er vooral op uit om de *Concordia* te verbieden en de leer van Molina als ketterij te bestempelen. De jezuïeten waren meer geïnteresseerd in de bredere discussie over predestinatie en de fysieke en morele uitwerking ervan. De dominicanen wisten hun macht goed aan te wenden om deze bredere discussie naar de achtergrond te werken. Toen de controverse uiteindelijk onder Paulus V aangepakt werd op het hoogste niveau (een pauselijke commissie) leidde dat tot een breder begrip van predestinatie en spiritualiteit. Massimo Leone, research professor culturele semiotiek, vat de controverse als volgt samen: " These heated discussions about theological subtleties might seem incomprehensible for contemporary readers. Yet, it was exactly through these discussions that early modern Catholicism elaborated an unprecedented conception of human spirituality, wherein a new equilibrium between determination and self-determination was created through the dialectics with both medieval theology on the one hand and Renaissance humanism and early modern Protestantism, on the other hand." Hij ziet de uitkomst van het conflict als een modern evenwicht tussen oude en nieuwe concepties van predestinatie. De dominicanen, met hun wortels in het middeleeuwse christendom, stonden op die manier tegenover de jezuïeten, die met beide benen in de vroeg moderne periode stonden. De transitie naar de moderne periode is in deze visie zowel de oorzaak als de uitkomst van de controverse.²²

²¹ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 184-200.

²² Massimo Leone, *Saints and Signs: A Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, (Berlijn, 2010), 122-123.

De Synode van Dordrecht

Voorgeschiedenis

In 1574, ten tijde van de Nederlandse opstand, werd in Dordrecht de eerste nationale kerkvergadering gehouden van de kerken met een Calvinistische, gereformeerde inspiratie, een zogeheten synode. Verenigd in hun streven naar enigheid in de gereformeerde kerk kwamen de verschillende protestantse stromingen bijeen. De agendapunten waren vooral van organisatorische aard en verder werd er afgerekend met alles wat een rooms-katholiek tintje had. Al eerder was er een soort plan bedacht voor de organisatie tijdens een synode in Emden in 1571 en dit plan werd overgenomen en bekrachtigd. Een belangrijke rol hierbij was weggelegd voor de overheid. Jean Taffin, raadsman van Willem van Oranje was de assessor, een soort secretaris, van de vergadering. Willem van Oranje had zich een jaar eerder bekeerd tot de gereformeerde kerk en beiden zochten toenadering tot elkaar. Samenwerkingen werden aangegaan op het gebied van de armenzorg en het huwelijk, maar de kerk wilde volledige autonomie met betrekking tot de kerkelijke besluitvorming. Daartegenover stond dat kerk zich niet zou bemoeien met politieke of bestuurlijke aangelegenheden. Later zou meer dan eens pijnlijk duidelijk worden dat dit streven slechts een nobel streven bleef.²³

Toen Jacobus Arminius, hoogleraar theologie, in Leiden in 1604 tijdens een publieke disputatie een aantal stellingen verdedigde aangaande predestinatie, werd het wantrouwen dat zijn collega Gomarus al langer koesterde, bevestigd: dit was niet in lijn met de strenge predestinatieleer zoals verkondigd door Calvijn en Beza: God heeft van eeuwigheid besloten wie gered wordt en wie onherroepelijk verloren gaat. Gomarus nam later dat jaar eveneens deel aan een disputatie en gaf geen duimbreed toe aan wat hij zag als dwalingen van de orthodoxe calvinistische predestinatieleer. Hij beschuldigde Arminius van het hebben van pelagiaanse en jezuïtische denkbeelden. Toen het gerucht van een conflict tussen beide hoogleraren in bredere kring bekend werd, trad er een sneeuwbaaleffect op. Steeds meer zaken worden aan het vermeende conflict toegevoegd waar noch Gomarus, noch Arminius zich mee bezighielden. Arminius was uiteindelijk de beschuldigingen zat en klopte aan bij de Staten van Holland. Een unieke wending in het conflict, want Arminius zegde hiermee impliciet zijn vertrouwen in de besluiten van kerkelijke vergaderingen op. Arminius wist dat hij onder leden van de overheid veel steun kon vinden, terwijl de kerk grotendeels voorstander was van Gomarus en zijn denkbeelden. De beoogde samenwerking tussen kerk en staat, zoals deze was afgesproken tijdens de synode van 1574, werd dus overboord gegooid. Gomarus weigerde in eerste

²³ Huib Noordzij, *Handboek van de Reformatie*, (Utrecht, 2012), H5.

instantie zijn mening te verdedigen voor de Hoge Raad. Hij vond dat de overheid op dit gebied geen uitspraken mag doen. De Hoge Raad probeerde het conflict te sussen en stelde dat er geen conflict bestond over de hoofdpunten van de geloofsbelijdenis. Maar het kwaad was al geschied en zelfs de dood van Arminius in 1609 en het vertrek van Gomarus uit Leiden in 1610 konden de naderende escalatie van het conflict niet voorkomen.²⁴

De inzet

Arminius pleitte in feite voor meer openheid en flexibiliteit in de Gereformeerde kerk. Volgens hem moest de kerkelijke leer kort en elementair zijn zodat er ruimte was voor meerdere interpretaties. Arminius en zijn volgelingen waren naast 'kinderen van de Reformatie' ook voortzetters van de oude katholieke tradities. Met betrekking tot de predestinatie kwestie hield dit in dat zij er een ander mensbeeld op nahielden dan de strenge calvinisten. Hoewel beide kampen een dualiteit onderschreven in de heilsbeschikking van God, kwam dit anders tot uiting. God had van te voren bepaald wie tot het heil zou komen en wie niet. God koos en God verwierp. Voor de (strenge) calvinisten lag hierbij de nadruk vooral op de onmacht van de mens en de soevereine genade van God. Arminius zag dit anders. Volgens hem was verwerping niet een zaak Gods maar een menselijke aangelegenheid. De mens heeft immers de vrije wil gekregen en is daarom in staat om de genade van God te verwerpen of juist te aanvaarden. Met dit andere mensbeeld ging ook een veranderende opvatting van de kerk en haar rol gepaard. In plaats van de kerk te zien als een strenge schoolmeester, zagen zij de kerk liever als een zorgzame moeder.²⁵

Kerk en staat

In 1610, na de dood van Arminius, voelden veel van zijn volgelingen (in het bijzonder predikanten) zich niet meer veilig en klopten samen aan bij de Staten van Holland. Wtenbogaert, de nieuwe leider van deze stroming, stelde in samenwerking met Oldenbarnevelt het document op wat bekend kwam te staan als de Remonstrantie, waarin zij hun leerstellige denkbeelden kenbaar maakten en de overheid om steun verzochten. Of Oldenbarnevelt het ook daadwerkelijk eens was met de arminianen is onbekend. Waarschijnlijker was dat hij uit landsbelang voor hen koos. Hij wilde de eenheid in de kerk bewaren en de arminianen wilden de kwestie aan de overheid toevertrouwen i.p.v. aan de kerk. Uit strategisch oogpunt was het dus een slimme beslissing van Oldenbarnevelt. De calvinisten reageerden met de Contra-Remonstrantie in 1611. Hoewel er nu openlijk werd gediscussieerd over de theologische punten die er toe deden, kwamen de twee kampen uiteindelijk geen stap verder. De Staten van Holland waren nalatig in hun streven het conflict zo snel mogelijk op

²⁴ Wim Verboom, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 69-95.

²⁵ Van den Berg, *Dordt in de weegschaal*, 3-5.

te lossen. Een snelle nationale synode was gewenst, in plaats daarvan sudderde het conflict nog enkele jaren door en werd het steeds dramatischer, onder meer door de toenemende invloed van Oldenbarnevelt op het conflict. Met de aanname van de Scherpe Resolutie in 1617 dwong hij prins Maurits tot een keuze. Maurits koos na een botsing met Wtenbogaert voor de 'precieze' calvinisten. Tegelijkertijd met de ontknoping van de kerkelijke controverse zou ook het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt zijn hoogtepunt bereiken. Doordat kerk en staat een haast niet te ontwarren knoop waren gaan vormen, kreeg ook het gewone volk (dat grotendeels achter de Prins van Oranje stond) alles mee van het conflict. De republiek stevende af op een burgeroorlog.²⁶

De synode

Maurits drong, nadat zijn aartsrivaal Oldenbarnevelt gevangen was gezet, aan op een nationale synode. Tijdens de synode liepen de gemoederen hoog op. De remonstranten weigerden herhaaldelijk om het gezag van de synode te aanvaarden en beriepen zich daarbij op hun geweten dat volgens hen, gepaard met de rede en de Schrift, boven de synode stond.²⁷ De voorzitter van de synode raakte geïrriteerd door de houding van de remonstranten en op 14 januari had hij er genoeg van: hij stuurde ze naar huis vergezeld met de woorden: "Gij wordt heengezonden, gaat, gij zijt met leugens begonnen, gij zijt met leugens beëindigd."²⁸ Uiteindelijk weigerden de remonstranten de besluiten van de synode, de *Canones*, te ondertekenen, waarop velen van hen werden afgezet als predikant en moesten het land verlaten. De gevreesde splitsing in de kerk was nu een feit.

De gevolgen

De strenge calvinistische leer zegevierde en de Leerregels van Dordrecht werden zelfs onderdeel van de vaste leer van de nationale Gereformeerde kerk in de Drie Formulieren van Enigheid. Niet alleen nationaal hadden de leerregels een impact, ook internationaal vonden de besluiten weerklink. De buitenlandse theologen die aanwezig waren bij de synode hadden immers ook de besluiten ondertekend. Hierbij dient te worden opgetekend dat de buitenlandse theologen die aanwezig waren, niet beschikten over de nodige invloed om de leerregels in hun vaderland bindend te maken.

Inderdaad, uit latere ontwikkelingen blijkt dat het zaadje van Arminius bijvoorbeeld ook in Engeland was geplant. De vorst Karel I, die in 1625 de troon besteeg, dacht kritisch over de rechtlijnigheid van de calvinisten. Daarnaast kwam er ook weerstand uit de kerkelijke en theologische hoek. Dit paste allemaal in de anti-calvinistische tendens van de jaren '20 van de 17^e eeuw in Engeland. Bewegingen

²⁶ Arie van Deursen, *Maurits van Nassau (1567-1625). De winnaar die faalde*, (Amsterdam, 2002), 255.

²⁷ Wim Verboom, *De belijdenis*, 205.

²⁸ L. H. Wagenaar, *Van strijd en overwinning. De groote Synode van 1618 op '19, en wat aan haar voorafging. Voor het christelijk volk beschreven*, (Utrecht, 1909), 357.

als de *Cambridge Platonists* en de *Latitudinarians* ontleenden een deel van hun mens- en kerkbeeld aan Arminius.²⁹

Ook in Frankrijk hadden de leerregels hun uitwerking. Hoewel zij geen afgevaardigden konden sturen naar de synode, werd deze wel zeer nauwlettend bekeken. De Franse gereformeerde kerk droeg de nalatenschap van Calvijn met zich mee en was logischerwijs tevreden met de uitkomst. In 1620 hadden zij hun eigen synode te Alais en de deelnemers werden ingezworen met een eed op de Dordtse leerregels. De invloed van de streng-calvinistische leer was sterk en er waren maar weinig theologen die zich (uiterst voorzichtig) openlijk uit durfden te spreken tegen de synode en haar bepalingen. Besmeurd worden met de beschuldiging van arminianisme was doorgaans genoeg om de theoloog in kwestie op de knieën te krijgen.³⁰

Zwitserland volgde het Franse voorbeeld: zij sloten zich bereidwillig aan bij de besluiten. Een geloofsbelijdenis werd opgesteld onder de naam *Formula Consensus* in 1675. De Dordtse leerregels werden hierin bevestigd en vrijwel alle Zwitserse kerkgemeentes sloten zich aan. Later, echter, zouden de Zwitsers het Engelse voorbeeld volgen. Begin 18e eeuw werd de binding aan de *Formula Consensus* afgeschaft, een maatregel die onderdeel was van een verhitte theologische discussie. Een nieuwe theologische stroming deed zijn intrede en veranderde het Zwitserse theologische klimaat. Het *orthodoxie libérale*, zoals de nieuwe stroming heette, stond in contact met de beweging van de *latitudinarians* in Engeland, in zoverre dat er zelfs correspondentie tussen leden van beide bewegingen plaatsvond.³¹ Zo laten zij een theologie zien die in een overgangsfase zit naar de Verlichting. Een theologie waarin Gods universele liefde centraal staat (anders dan Arminius dus), maar waar ook de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid een grote rol spelen.

²⁹ Van den Berg, *Dordt in de weegschaal*, 6-8.

³⁰ Van den Berg, *Dordt in de weegschaal*, 8-9.

³¹ Nicholas Sykes, *William Wake, archbishop of Canterbury 1657-1737 II*, (Cambridge, 1957), 32.

Verschillen en overeenkomsten

Om mijn analyse overzichtelijk te houden heb ik ervoor gekozen om de verschillen en overeenkomsten per thema te bespreken. Ik hanteer hierbij de volgende thematische indeling: de voorgeschiedenis, essentie van het theologische conflict, verloop synode/congregatio en de gevolgen.

De voorgeschiedenis

Beide conflicten zijn op de dezelfde manier ontstaan. In disputaties werden stellingen verdedigd waar de andere partij problemen mee had. Dit is geheel in lijn met de scholastieke methode, die op elke Europese universiteit gehanteerd werd.

Van groter belang zijn de eerdere leerstellingen waarop de controverses berusten. We kunnen zo ver terug gaan tot Augustinus en Thomas van Aquino, maar ik zal hier slechts teruggaan tot de 16^e eeuw. In het geval van de congregatie waren dat de bepalingen uit het Concilie van Trente (1545-1563). Bedoeld om met een verenigd antwoord te komen op de Reformatie, lieten de katholieke theologen aldaar ook hun licht schijnen op predestinatie. Zij deden dit echter op een manier die veel ruimte liet aan uiteenlopende interpretatie.³² De Synode van Dordrecht werd voorafgegaan door een provinciale synode, eveneens in Dordrecht. Hoewel zij ook streefde naar eenheid binnen de kerk, liet zij het onderwerp predestinatie wijselijk met rust.³³ Beide kerkvergaderingen waren niet duidelijk genoeg en durfden geen harde uitspraken te doen over het onderwerp, waarschijnlijk uit angst voor nog meer verdeeldheid.

De essentie van het theologische conflict

Het onderwerp van debat was in beide gevallen hetzelfde: predestinatie en alle theologische en ethische problemen die daaruit voortvloeien. In het geval van de *congregatio de auxiliis* werd het conflict uiteindelijk herleid tot een verschil in interpretatie. Deze strategie komt grotendeels op het conto van de pauzen ten tijde van de controverse, omdat zij vooral een nieuw schisma in de kerk wilden voorkomen. Maar dit doet geen recht aan de ernst van het conflict. Zeker voor de jezuïeten en dominicanen voelde het niet als een verschil in interpretatie, voor hen stond de hele geloofsovertuiging op het spel. Het verschil tussen ketterij en het ware geloof, het verschil tussen hemel en hel.³⁴ Wie er nu op terugkijkt is echter geneigd partij te kiezen voor de visie van de pauzen.

³² Stucco, *The catholic doctrine*, 64-78.

³³ Noordzij, *Handboek van de Reformatie*, H5.

³⁴ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 200-205.

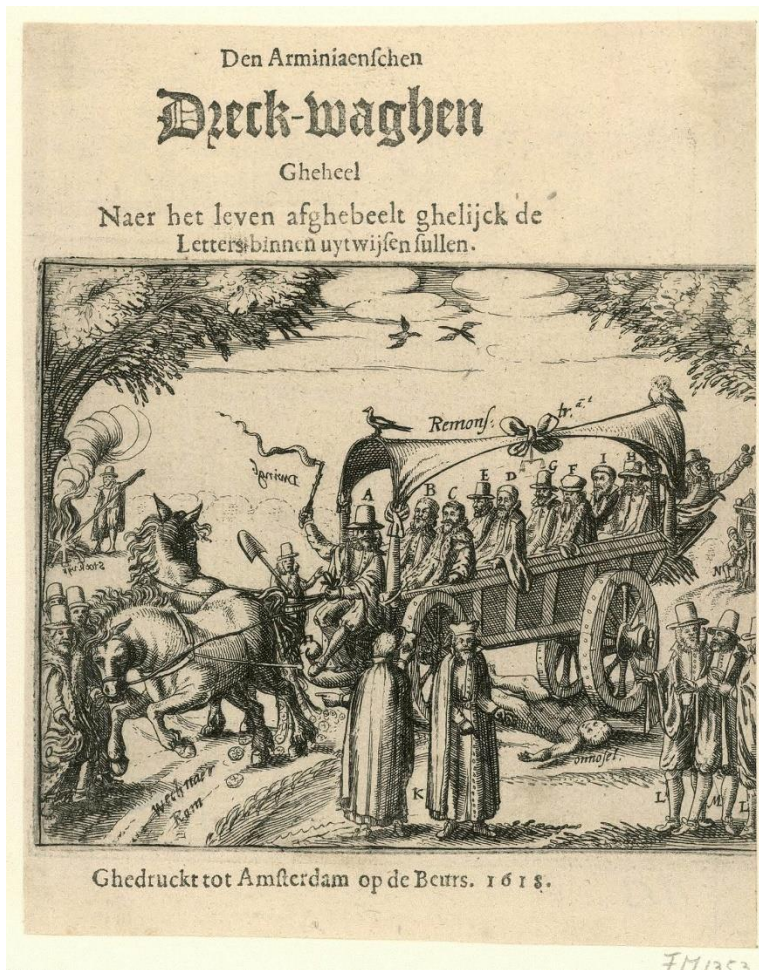
Nadat paus Paulus V zich had gemengd in het onderzoek van de commissie, concludeerde hij dat het debat zich moest focussen op de vraag: beweegt God onze wil fysiek en dus op een absolute manier, of doet Hij dit subtieler en zorgt Hij dat de mens van binnenuit bewogen wordt? Het verschil in interpretatie is dus niet bijzonder groot, maar de consequenties die beide aannames hadden, waren dat wel. De dominicanen vonden dat de interpretatie van de jezuiten te veel ruimte en macht aan de vrije wil toekende. Kon een persoon dan ook de genade van God afwijzen? De jezuiten vonden de opvatting van de dominicanen weer te rigide. Doordat theologen van beide partijen gingen doorredeneren op elkaars aannames, werd het verschil in interpretatie al snel naar de achtergrond gedrukt en escaleerde het conflict.³⁵

Bij de synode van Dordrecht lag het wel anders. Al vanaf het begin werd Arminius beticht van ketterij, hij zou een volgeling van Pelagius zijn en onderhield contacten met de jezuiten. In feite pleitte Arminius vooral voor meer openheid in de kerk. Hij wilde dat er ruimte was voor meerdere interpretaties en niet slechts voor de streng calvinistische leer van dubbele predestinatie. Arminius weigerde te accepteren dat de mens geen enkele invloed had op zijn uitverkiezing en hekelde het passieve mensbeeld van de calvinisten. Volgens hem kon dit alleen maar leiden tot apathie. Arminius legde meer verantwoordelijkheid bij de mens, die volgens hem in staat was om Gods genade te accepteren of af te wijzen.³⁶

Interessant om op te merken is dat Arminius en de remonstranten al voor en tijdens de synode werden beschuldigd van het hebben van paapse sympathieën. Tijdens de Nederlandse Opstand was dit een ernstige beschuldiging die haast gelijk stond aan landverraad. De beschuldigingen bereikten hun hoogtepunt tijdens de pamflettenstrijd in de zeventiende eeuw. Bekend is het pamflet *Den Arminiaenschen Dreck-waghen*, waarin de remonstranten op een kar naar Rome toe rijden, waarbij

³⁵ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 162-163.

³⁶ Van den Berg, *Dordt in de weegschaal*, 3-5.

een jezuiet hun de weg wijst.³⁷ De leer van de jezuieten en de remonstranten kwam dan ook grotendeels overeen en zij ageerden beiden tegen de gevestigde dogmatiek. Wel bestaat er een groot verschil in hoe beide conflicten werden opgebouwd en hoe ze door tijdgenoten beschouwd werden.

Afbeelding: Auteur onbekend, (1618), *Den Arminiaenschen Dreck-waghen Gheheel Naer het leven afghebeelt ghelijck de Letters binnen uytwijfen sullen*, geraadpleegd van:

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-77.290>

Verloop congregatio/synode

Dit verschil in beschouwing is ook zeer belangrijk voor het verloop van zowel de *congregatio* als de synode. De opbouw naar de *congregatio* verliep met dezelfde beschuldigingen en zwartmakerij als de opbouw naar de synode, maar daarna nemen zaken een andere loop. Paulus V probeerde in alle macht de rust te bewaren en vreesde een nieuwe afsplitsing. De commissie had al van 1597 tot 1607 vergaderd, beide partijen hadden hun standpunten laten verdedigen en documenten bestudeerd. Na al die jaren besloot de paus zijn uitspraak te doen om het conflict niet nog verder te laten escaleren. En in zijn uitspraak is nog het beste terug te zien dat hij er alles aan deed om beide partijen onder de

³⁷ J. Lindeboom, 'Betrekkingen tusschen Roomsch-Katholieken en Remonstranten in den tijd der Synode van Dordrecht', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, deel XXVIII, (Leiden, 1936), 3-20.

vleugels van het pauselijke leergezag te houden. Geen van de twee opvattingen werd veroordeeld en beide partijen mochten hun leerstellingen openlijk uitdragen en verdedigen.³⁸

Hoe anders verliep de synode. Daar was alles erop gericht om een duidelijke winnaar aan te wijzen. Door de bemoeienis van Maurits en Oldenbarnevelt kwam een burgeroorlog steeds dichterbij. Politieke belangen gingen de boventoon voeren en de synode moest uitmaken wie de juiste kant had gekozen. Waar ze bij de *congregatio* een goede mediator hadden in de paus, ontbrak deze bij de synode. De starre houdingen van beide partijen leidde onvermijdelijk tot escalatie en het zag er vanaf het begin naar uit dat geen van de betrokkenen een stap terug zou doen. De politieke belangen werden zo de katalysator van de controverse en maakten van een kerkelijk conflict een nationaal, verdeeldheid zaaiend, conflict.³⁹ Dit in tegenstelling tot de *congregatio*, waar alles vooral binnenskamers werd gehouden. De politieke achtergrond van het conflict dreef het op de spits en zorgde er uiteindelijk voor dat de houding van beide partijen tijdens de synode erg vijandig was. Voor de remonstranten stond de uitkomst voor de synode al vast en zij voelden zich alsof ze terecht stonden voor een inquisitietribunaal. De sfeer bij de bijeenkomsten van de congregatie was af en toe ook vijandig, maar omdat de pauselijke commissie zelf ook verdeeld was, accepteerden beide partijen het gezag ervan. Beide partijen voelden zich gehoord en zo kon deze tikkende tijdbom ontmanteld worden.

Hierbij was ook de uitkomst een doorslaggevende factor. De paus wilde zich niet in absolute zin uitspreken over de kwestie en gaf uiteindelijk beide partijen gelijk en gunde hun het recht om hun visie te onderwijzen. Hoewel dit voelde als een nederlaag voor de dominicanen, werd hun visie niet veroordeeld en was er dus geen reden om zich afgewezen te voelen door de kerk.⁴⁰ Bij de synode was van te voren al duidelijk dat er één absolute winnaar zou worden aangewezen en kijkend naar de samenstelling van de synode was ook al duidelijk wie dat ging worden. Dit had als gevolg dat de remonstranten het gezag van de synode niet accepteerden en dit leidde uiteindelijk tot hun verwijdering uit de synodale vergaderingen.⁴¹ De opbouw en aanloop naar de synode/congregatie waren dus dezelfde, maar door de invloed van de paus en de politieke belangen van Maurits en Oldenbarnevelt was het verdere verloop en de uitkomst totaal anders.

De gevolgen

De synode had één duidelijke winnaar en de gevolgen hiervan strekten zich uit over de landsgrenzen. Een belangrijk aspect dat niet vergeten moet worden is dat er ook buitenlandse theologen aanwezig

³⁸ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 189-200.

³⁹ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 255.

⁴⁰ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 198.

⁴¹ Verboom, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 205.

waren bij de synode als afgevaardigden. De buitenlandse afgevaardigden keerden terug naar hun thuisland en deden verslag van de synode. In alle Protestantse landen was men tevreden met de overwinning van de streng calvinistische leer die de theologen in staat stelden om zo hun eigen calvinistische geloofsbelijdenis door te voeren, denk aan Frankrijk, Engeland en Zwitserland. Een onbedoeld gevolg was echter dat de denkbeelden van Arminius ook verspreid werden en langzaamaan konden rekenen op steeds meer bijval in de eerdergenoemde landen. Engeland had de *Latitudinarians*, Zwitserland had de *orthodoxie libérale* en zelfs in Frankrijk kwamen er theologen die zich, hetzij voorzichtig, uitspraken tegen de gevestigde calvinistische orde. Nu is het de vraag in hoeverre dit aan Arminius is te danken, maar we kunnen wel stellen dat de arminiaanse theologie nagalmde in delen van Europa.⁴²

De (onmiddellijke) gevolgen van de congregatie laten zich moeilijker schetsen. De paus werd van verschillende kanten onder druk gezet om toch een kant te kiezen en een eenduidige beslissing te nemen. Deze pressie had echter geen resultaat, de paus bleef *super partes*. Enkele decennia later verscheen er wel een al snel zeer controversieel boek dat duidelijk in de lijn ligt met de problematiek van de congregatie, namelijk het werk *Augustinus* van Cornelius Jansen, gepubliceerd in 1640. Deze Vlaamse theoloog beschreef in dit boek de leer van Augustinus zo precies mogelijk. Het boek werd aanvankelijk enthousiast ontvangen maar werd al gauw veroordeeld door paus Urbanus VIII in 1642 en door paus Innocentius X in 1653, en wel vanwege een te sterke nadruk op de rol van de goddelijke genade ten koste van de goede werken. Zij vreesden een aanwakking van de controversie die ze net achter de rug hadden. Bovendien wendden ditmaal de jezuïeten hun invloed aan om het boek op de verboden lijst te krijgen. Jansen typeerde hun predestinatieleer als semi-pelagianisme en dus als iets dat verworpen moest worden. Zijn boek zou uiteindelijk in Frankrijk een grote rol gaan spelen, wanneer in de 17^e en 18^e eeuw een religieuze en politieke beweging ontstaat die zijn gedachtegoed verdedigt en uitdraagt, het Jansenisme.⁴³

⁴² Van den Berg, *Dordt in de weegschaal*, 6-9.

⁴³ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 219-272.

Analyse overeenkomsten en verschillen

Bij mijn analyse van de overeenkomsten zal ik dezelfde thematische indeling hanteren en zal ik de gevonden verschillen en overeenkomsten analyseren en verklaren.

De voorgeschiedenis

Het hoeft geen verbazing te wekken dat de wijze waarop de controverses ontstonden enige gelijkenis vertoont. Beide conflicten begonnen op universiteiten en in die tijd hanteerde elke universiteit de scholastieke methode. Een onderdeel van deze methode was de disputatie. Bij deze manier van lesgeven werd een student aangewezen als *respondens*. Hij moest dan stellingen over een bepaald onderwerp verdedigen en de andere studenten mochten hem vragen stellen over het onderwerp. De stellingen van de disputatie werden ingeleid door de hoogleraar die tevens de discussie afsloot met een eindoordeel.⁴⁴ Verboom stelt in zijn boek dat zowel Arminius als Gomarus de scholastieke methode hanteerden, die in die tijd gangbaar was op de Nederlandse universiteiten. Arminius was echter ook beïnvloed door de Ramistische school, dat wil zeggen een methodologie die terug ging op Pierre de la Ramée (Petrus Ramus, 1515-1572). Deze Fransman ageerde tegen de heersende Aristoteliaanse filosofie en moedigde zijn studenten aan om te experimenteren met wiskunde en logica. Gomarus, daarentegen, was nog van de oude stempel en hanteerde een Aristoteliaanse, scholastieke methodologie.⁴⁵ Dit onderliggende filosofische, methodologische raamwerk heeft grote implicaties voor hun theologische standpunten en hoe ze deze beredeneren. Ook de hoogleraar filosofie en theologie Van der Walt deelt dit standpunt. In zijn artikel toont hij aan dat het verschil in geloofsbelijdenis tussen Gomarus en Arminius niet zozeer een theologisch verschil was, maar meer een filosofisch verschil. Hun theologie wordt sterk beïnvloed door een onderliggende filosofie en hij ziet het conflict dan ook meer als een botsing tussen twee filosofieën.⁴⁶ Het Ramisme was nieuw en een voorbeeld van vroegmoderne filosofie. De sterk door Aristoteles beïnvloede scholastiek, daarentegen, had zijn wortels in de Middeleeuwen. De jezuiten en de dominicanen maakten overigens beiden gebruik van de Aristoteliaanse methode en uitten hevige kritiek op de Ramistische filosofie.⁴⁷ Het Ramisme stuitte op weerstand bij theologen van de oude stempel. De grondlegger ervan, Petrus Ramus, werd gezien als een arrogante man en zijn volgelingen als mannen zonder geduld. Dit verklaart ook precies het beeld wat Gomarus van Arminius had.

⁴⁴ Verboom, *De belijdenis*, 36-37.

⁴⁵ Verboom, *De belijdenis*, 61.

⁴⁶ Van der Walt, 'Flagging philosophical minefields', 530-531.

⁴⁷ Marc Fumaroli, *Renaissance rhetoric: the Jesuit case*, in John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven Harris, T. Frank Kennedy, *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540-1773* (Toronto, 1999), 91.

Wat opviel toen we beide eerdere kerkvergaderingen, het Concilie van Trente en de provinciale synode van Dordrecht, vergeleken, was dat ze bij het concilie predestinatie wel behandelden en bij de provinciale synode niet. Het concilie moest de klap van de Reformatie verwerken. Het hele katholieke geloof zoals overgeleverd door de kerkleer was onderwerp van discussie en daarom stond vrijwel elk relevant theologisch thema op de agenda. Het was vooral belangrijk die leerstellingen te (her)definiëren en af te bakenen waarin het katholieke geloof verschilde van het protestantse geloof. Predestinatie was daarom ook een belangrijk onderwerp. Er werd gekozen voor de visie van kerkvader Augustinus, zonder deze verder systematisch of gedetailleerd ter discussie te stellen.⁴⁸ In de tweede helft van de zestiende eeuw begon de protestantse kerk zich net na de eerste periode van de Reformatie te organiseren, zo ook in Nederland door middel van een provinciale synode.⁴⁹ Het is daarom begrijpelijk dat de agendapunten van de synode vooral van organisatorische aard waren en dat zij zich nog niet bezighielden met diepgaande theologische discussies.

De essentie van het theologische conflict

Zoals eerder geschetst was de essentie van beide conflicten dezelfde. Arminius en Molina gaven beide meer ruimte aan de vrije wil en Gomarus en de dominicanen kozen respectievelijk voor dubbele en fysieke predestinatie. Het is te makkelijk om vervolgens Arminius en Molina in één kamp te plaatsen en Gomarus en de dominicanen daar tegenover te zetten. Interessant om hierbij op te merken is dat Arminius werd beschuldigd van paapse sympathieën en werd verweten nauwe banden te onderhouden met de jezuïeten en dat de dominicanen werden beschuldigd van calvinisme.⁵⁰ In een interessant artikel laat Eef Dekker zijn licht schijnen op de vermeende connectie tussen Arminius en Molina.⁵¹ Hij toont aan dat Arminius inderdaad bekend was met de theorie van *middle knowledge* en dat hij zelfs delen ervan heeft geïncorporeerd in zijn disputatie in 1603. Dit heeft als gevolg dat zijn protestantse doctrine aangaande predestinatie en de vrije wil in belangrijke mate overeenkomt met de katholieke doctrine van Molina en de jezuïeten.

De discussie werd ook in beide gevallen even bitter en compromisloos uitgevochten. Voor beide partijen was het verschil onoverbrugbaar, maar het verloop van het conflict was totaal anders. Over dit punt zal ik verder uitweiden in de volgende subsectie.

⁴⁸ Stucco, *The Catholic Doctrine*, 64-79.

⁴⁹ Noordzij, *Handboek van de Reformatie*, H5.

⁵⁰ J. Lindeboom, 'Betrekkingen tusschen Rooms-Katholieken en Remonstranten in den tijd der Synode van Dordrecht', 3-20.

⁵¹ Dekker, 'Was Arminius a Molinist?', 337-352.

Het verloop van de congregatio/synode

De grootste invloed op het verloop van de katholieke en protestantse discussies kwam niet van één van de twee partijen, maar juist van buitenaf en dit is een zeer interessante conclusie. In het geval van de synode gaat het om de invloed van Oldenbarnevelt en prins Maurits. Bij de congregatie betreft het de invloed van de paus. De invloed die zij hadden op de controverses werkt echter in tegengestelde richtingen. Waar de paus een bemiddelende rol speelde, dreven de polariserende interventies van Maurits en Oldenbarnevelt het conflict juist op de spits. De paus stelde zich onpartijdig op en was erop gebrand tot een oordeel te komen waar beide partijen vrede mee konden hebben. Oldenbarnevelt en Maurits waren er juist op gebrand om het conflict in hun voordeel te beslechten in het kader van de machtsstrijd die zij in de eerste decennia van de 17^e eeuw uitvochten.

Dit verschil in strategie is ook terug te zien in het verloop en de duur van de kerkvergaderingen. Het was de bedoeling van de paus om met de onderzoekscommissie het conflict zoveel mogelijk binnen het Vaticaan te houden. Bovendien had hij beide partijen al verboden om elkaar (openlijk) aan te vallen. Om vooral geen van beide partijen voor het hoofd te stoten, discussieerde de congregatie ruim tien jaar over de controversie. Hoewel sommige kardinalen die zitting namen in de commissie partijdig waren, was de paus dit niet en door de veranderende samenstelling van de congregatie door de jaren heen, bleef de discussie evenwichtig. De congregatie was dus in het leven geroepen om de angel uit het gif te trekken.⁵²

De synode kan eerder gezien worden als de angel die in het gif werd gedoopt. Arminius ging tegen de hele protestantse kerkleiding in, met een enkele uitzondering daargelaten. De organisatiestructuur van de Nederlandse gereformeerde kerk was zo ingericht dat er niet één duidelijke leider met algemeen gezag was. Als reactie op de onaantastbare positie van de paus, stelden zij dat het niet zo mocht zijn dat het leergezag bij slechts één persoon berustte. Toen Arminius dus met zijn predestinatieleer inging tegen de strengere calvinistische doctrine, ging hij, vanuit het oogpunt van zijn tegenstanders, in feite tegen de gehele protestantse kerkleiding in, ook al was deze in handen van meerdere personen afkomstig uit verschillende landen (Holland, Duitsland, Frankrijk, Engeland). De leer van Arminius werd zo de olie op het vuur, maar het vuur werd verder aangewakkerd door Oldenbarnevelt en Maurits. Het traject naar de synode raakte in een stroomversnelling door de polariserende politieke inmenging en daarom had de synode uiteindelijk slechts een half jaar nodig om tot haar conclusies te komen.

⁵² Stucco, *The Catholic Doctrine*, 189-200.

De gevolgen

Omdat de uitkomst van de synode een stuk eenduidiger was dan die van de congregatie, laten de gevolgen ervan zich ook makkelijker schetsen. Zoals aangetoond in het vorige hoofdstuk waren de gevolgen van de synode veel heftiger, denk hierbij aan de verbanningen van Remonstrantse dominees uit Holland en aan de nieuwe bewegingen in Zwitserland en Engeland. De congregatie eindigde in feite onbeslist, al was het voor de dominicanen moeilijk te verteren dat de *Concordia* onveranderd mocht verschijnen. In feite kwam de paus met de oplossing die de remonstranten ook verlangden. Zij vroegen inderdaad om ruimte voor meerdere interpretaties, maar de streng calvinistische kerkleiding stemde hier niet mee in en wees één doctrine als de juiste aan. De nieuwe bewegingen die ontstonden na de synode toonden aan dat de strijd nog niet volledig gestreden was. Anderzijds toont ook de latere opkomst van het Jansenisme dat ook in het katholieke kamp de geest nog steeds uit de fles was en dat de 'oplossing' van de *congregatio de auxiliis* weinig garanties bood tegen nieuwe suspecte interpretaties van genade en predestinatie. Toch had de congregatie een belangrijk (tijdelijk) effect: het kalmeerde de gemoederen. Ook hierbij is de invloed van de paus en het Vaticaan zeer belangrijk. Door de centrale leiding van de katholieke kerk werden verdere conflicten voorkomen. Dit zorgde er tevens voor dat boeken zoals die van Jansen vrij snel werden veroordeeld. Maar anderzijds leidde dit echter niet tot een definitief einde van de controverse, integendeel. De protestantse kerk miste een universele leiding en zo konden verschillende gematigde calvinistische bewegingen ontstaan in andere landen.

Conclusie

De conflicten die zich enkele jaren na elkaar afspeelden tonen veel overeenkomsten, maar ook enkele belangrijke verschillen. Beide conflicten ontstonden tijdens disputaties op universiteiten. In mijn analyse toonde ik aan dat de scholastieke methode wijdverspreid was op Europese universiteiten, maar dat Arminius voorstander was van vernieuwing op de universiteiten en er een Ramistische filosofie op nahield. Dit verschil in onderliggende filosofie en methodologie verklaart deels waarom het niet boterde tussen Arminius en Gomarus en hoe Arminius tot zijn vernieuwende theologische denkbeelden kwam. Dit verschil komt ook terug bij de congregatie en dit werd goed verwoord door Massimo Leone. Hij stelt in zijn boek dat de dominicanen tegenover de jezuïeten stonden, ook in filosofisch opzicht. De dominicanen waren geworteld in de middeleeuwen en hielden star vast aan de traditie van hun Orde. De jezuïeten wilden daarentegen, zonder de scholastiek te willen verwerpen, een nieuw licht lieten schijnen op tal van theologische kwesties.⁵³ Zo zien we dat zowel Arminius als de jezuïeten al beïnvloed waren door vroegmoderne filosofieën en daartegenover stonden Gomarus en de dominicanen die nog de filosofie en methodologie van de middeleeuwse scholastiek aanhingen. De twee kerkvergaderingen die voorafgingen aan de congregatie en de synode verklaren ook waarom de controverse in beide kerken kon ontstaan. Tijdens het Concilie van Trente werd gekozen voor de visie van Augustinus zonder deze duidelijk uit werken en tijdens de provinciale synode in Dordrecht stond predestinatie niet op de agenda.

Bij de essentie van het theologische conflict werd al gewezen op de grote overeenkomsten tussen de leer van Arminius en die van de jezuïeten. Mijn analyse liet zien dat Arminius inderdaad kennis had genomen van de *Concordia* van Molina en zelfs delen van zijn *middle knowledge* theorie heeft geïncorporeerd in zijn eigen teksten. Dit verklaart waarom de doctrine van de remonstranten verrassende overeenkomsten vertoont met die van de jezuïeten.

Het verloop van de kerkvergaderingen werd vooral beïnvloed door externe partijen. En dit verklaart ook het grote verschil in het verloop. Waar de paus vooral zijn invloed aanwendde om de rust te bewaren en een nieuwe schisma wilde voorkomen, gebruikten Oldenbarnevelt en Maurits hun invloed om hun politieke machtsstrijd in hun voordeel te beslechten. De congregatie kreeg dankzij de bemoeienis van de verschillende pausen alle ruimte om tien jaar lang te discussiëren. De synode, daarentegen, was al in belangrijke mate voorgekookt en had slechts een half jaar nodig om tot de formulering van de Dordtse Leerregels te komen. Dit brengt ook een ander belangrijk verschil aan het

⁵³ Leone, *Saints and signs*, 122-123.

licht. De paus zorgde ervoor dat de congregatie relatief onpartijdig bleef en dat de jezuïeten eerlijk werden behandeld. Arminius ging met zijn leer in tegen de calvinistische doctrine, en vertegenwoordigde een minderheidsstandpunt. Voor zijn tegenstanders betekende dit dat hij inging tegen de gehele kerkleiding. De contraremonstranten maakten zonder enige scrupule gebruik van hun sterkere positie, en beslisten de synode in hun voordeel.

Hoewel de paus tijdelijk de rust wist te bewaren door ruimte te laten voor meerdere interpretaties, bleven predestinatie, genade en vrije wil de gemoederen bezighouden. De opkomst van het Jansenisme laat dit goed zien. De gevolgen van de synode hadden voorspelbare en onverwachte kanten. Haar besluiten werden algemeen aanvaard, maar teven ontstonden er in Engeland, Zwitserland en Frankrijk verschillende anti-calvinistische bewegingen. Zo laten beide conflicten religieuze stromingen zien die worstelen met de transitie naar een nieuwe, modernere kijk op traditionele problemen. De kerkvergaderingen vormen zo het raam waardoor wij kunnen kijken naar één van die existentiële vragen die de mens bezighield in 16e en 17e eeuw.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

Congregatio de Auxiliis; zoals (deels) vertaald in: Stucco, Guido, *The Catholic Doctrine of Predestination from Luther to Jansenius*, (Lexington, 2014).

Contraremonstrantie; zoals (deels) vertaald in: Verboom, Wim, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 135-159.

Dordtse Leerregels; zoals (deels) vertaald in: Verboom, Wim, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 208-244.

Remonstrantie; zoals (deels) vertaald in: Verboom, Wim, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005), 110-123.

Starreveld, J. C. L., 'Een verslag van de conferentie tussen Gomarus en Arminius op 6 en 7 mei 1603,' *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 62 (1) (1982), 65-76.

Secundaire literatuur

Bangs, Carl, *Arminius: a Study in the Dutch Reformation*, (Eugene, 1985).

Basinger, David and Randall Basinger, *Predestination and Free Will: Four Views of Divine Sovereignty and Human Freedom* (Westmont, 1986).

Belt, Henk van den, 'The vocatio in the leiden disputations (1597-1631): The influence of the arminian controversy on the concept of the divine call to salvation,' *Church History and Religious Culture* 92 (4) (2012), 539-559.

Berg, Johannes van den, *Dordt in de weegschaal: kritische reacties op de synode van Dordrecht (1618-'19)*, (Leiden, 1988).

Canteñs, Bernardo, 'Middle Knowledge (Review),' *American Catholic Philosophical Quarterly* 78 (3) (2004), 499-503.

Dekker, Eef, 'Was Arminius a Molinist?,' *Sixteenth Century Journal* 27 (2) (1996), 337-352.

- Deursen, Arie van, *Maurits van Nassau (1567-1625). De winnaar die faalde*, (Amsterdam, 2002).
- Fumaroli, Marc, 'Renaissance rhetoric: the Jesuit case,' in John W. O'Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven Harris, T. Frank Kennedy, *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773* (Toronto, 1999), 91.
- Godbey, John C., 'Arminius and predestination,' *The Journal of Religion* 53 (4) (1973), 491-498.
- Jansen, Harry, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud*, (Nijmegen, 2010).
- Leone, Massimo, *Saints and Signs: a Semiotic Reading of Conversion in Early Modern Catholicism*, (Berlijn, 2010).
- Letter, P. de, 'Book Review: Domingo Banez y las controversias sobre la gracia: textos y documentos,' *Theological Studies* 31 (2) (1970), 358-359.
- Lindeboom, J., 'Betrekkingen tusschen Roomsch-Katholieken en Remonstranten in den tijd der Synode van Dordrecht,' *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* XXVIII, (1936), 3-20.
- McCall, Thomas H., 'Was Arminius an (unwitting) determinist? Another look at Arminius's modal logic,' *Journal of Reformed Theology* 8 (3) (2014), 301-309.
- Molhuysen, Philipp Christiaan, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit I*, (s'-Gravenhage, 1913).
- Noordzij, Huib, *Handboek van de Reformatie*, (Utrecht, 2012).
- Stefan Paas, 'Genade en vrije wil,' *Protestants Nederland* (1 juli, 1988), 14-15.
- Perszyk, Ken, 'Recent work on Molinism,' *Philosophy Compass* 8 (8) (2013), 755-770.
- Reusch, Franz Heinrich, *Luis de León und die spanische Inquisition*, (Bonn, 1873).
- Roy, Louis, 'Does Christian faith rule out human autonomy?,' *The Heythrop Journal* 53 (4) (2012), 606-623.
- Stucco, Guido, *The Catholic Doctrine of Predestination from Luther to Jansenius*, (Lexington, 2014).
- Sykes, Nicholas, *William Wake, Archbishop of Canterbury 1657-1737 II*, (Cambridge, 1957).
- Verboom, Wim, *De belijdenis van een gebroken kerk*, (Zoetermeer, 2005).

Wagenaar, L. H., *Van strijd en overwinning. De groote Synode van 1618 op '19, en wat aan haar voorafging. Voor het Christelijk volk beschreven* (Utrecht, 1909).

Walt, Barend van der, 'Calvin and the spiritual trends of his time: the uniqueness of the sixteenth-century protestant Reformation,' *In Luce Verbi* 44 (2010), 23-45.

Walt, Barend van der, 'Flagging philosophical minefields at the Synod of Dort (1618-1619) - reformed Scholasticism reconsidered,' *Bulletin for Christian scholarship* 76 (3) (2011), 505-538.